

‘O, tint’le ook in ons dat hoog gevoel!’¹

De weldadige hand der Toynbee-beweging

CHRISTIANNE SMIT

‘O, may the same, noble feeling excite us, too!’ The benevolent hand of the Toynbee-movement

In the range of initiatives that were started to solve the ‘social question’ in the last quarter of the 19th century, the social program developed at Toynbee Hall in London became a source of inspiration for reformers all over the world. For many reformers this kind of social work – offering education and civilisation, based on personal contact – seemed the right answer to solve the distinction between the classes. Often inspired by a visit to Toynbee Hall, a network of Dutch reformers (m/f) eagerly transferred the idea to the Netherlands, creating a specific Dutch version of an international ideal.

In het laatste kwart van de negentiende eeuw was een opmerkelijke stijging te zien van activiteiten die een verbetering beoogden van het bestaan van arbeiders en hun gezinnen. Onder invloed van ingrijpende ontwikkelingen als urbanisatie en industrialisatie en dankzij een toename van de bezorgdheid over sociale omstandigheden en uitwassen ontwikkelde een groeiende groep hervormers een scala aan initiatieven om de ‘sociale quaestie’ op te lossen. Terwijl de omstandigheden waarin arbeiders leefden, woonden en werkten uitvoerig tegen het licht werden gehouden, zocht men tegelijkertijd naar maatregelen om ze te verbeteren.

Bij het definiëren van de urgente problemen, maar zeker ook bij het formuleren van oplossingen bleken buitenlandse invloeden en voorbeelden voor de Nederlandse praktijk van groot belang. De blik van Nederlandse hervormers richtte zich daarbij vooral over het Kanaal. Door de vroege industrialisatie en de hoge mate van urbanisatie en immigratie waren de sociale problemen in de Britse steden groot en veelzijdig. Maar ook de initiatieven om de problemen te keren bleken zeer divers. Om de woonsituatie in de achterbuurten te verbeteren boog men zich over riolering, drinkwatervoorziening en afvalverwerking. Ook de arbeiderswoningen kwamen onder de aandacht van publiek en politiek dankzij de inspanningen van woningbouwverenigingen en woninginspectrices. Fabrikanten, vakorganisaties, hervormers en politici formuleerden veiligheidsregels die de werkomgeving moesten verbeteren. Maar de meeste initia-

1 Strofe uit het Toynbee-lied. Stadsarchief Amsterdam. Archief Vereniging Ons Huis. Inv.nr. 819.

tieven richtten zich op een verbetering van de vrijetijdsbesteding van de arbeiders en hun gezinnen. Om te voorkomen dat die tijd in ledigheid in de kroeg of op straat werd doorgebracht, ontstond een scala aan activiteiten die lering en beschaafd vermaak voor de arbeiders aanbood.² Door daarin te participeren zouden niet alleen de arbeiders een beter leven en een betere toekomst krijgen, ook de samenleving als geheel zou van de toegenomen harmonie en algehele ontwikkeling profiteren.

Het sociaal werk dat bekend kwam te staan als Toynbee-werk was een belangrijk onderdeel van deze sociale activiteiten. Het 'hoog gevoel' dat dit werk opriep bleek velen aan te spreken: niet alleen oefende de Toynbee-beweging in Groot-Brittannië grote invloed uit, ze werd tevens over de hele westerse wereld verspreid. Bij die verspreiding van deze variant van sociaal werk waren persoonlijke contacten en getuigenissen van cruciaal belang. Het idee van het Toynbee-werk kon zo actief reizen omdat hervormingsgezinde mannen en vrouwen aangestoken werden op het moment dat zij het initiatief met eigen ogen aanschouwden. Daarvoor moest men in eerste instantie naar Londen afreizen, waar in de arbeidersbuurt East End in 1884 *Toynbee Hall* was opgericht. Dit centrum, waar diverse sociale ideeën werden bedacht en onder de algemene noemer Toynbee-werk in praktijk werden gebracht, trok vele buitenlandse bezoekers. Zij verspreidden het idee vervolgens in eigen land in woord, geschrift én daad.

Ook voor Nederlandse sociaal hervormers had Groot-Brittannië, en in het bijzonder Londen, een grote aantrekkingskracht in hun speurtocht naar antwoorden op de sociale en stedelijke kwestie. Bekende socialisten en sociaal-liberalen bezochten de Britse hoofdstad en onderhielden er contacten. Maar onder invloed van welke idealen waagden deze Nederlandse hervormers zich in de Londense achterbuurten, buurten die 'als de ergste van alle'³ te boek stonden? Waarom raakten ze juist door het voorbeeld van Toynbee Hall zo geïnspireerd? En waar leidden deze bezoeken vervolgens in Nederland toe? Hieronder zal worden beschreven hoe het idee achter het Britse Toynbee Hall via internationale contacten van sociale hervormers doordrong in Nederland, daar een eigen leven ging leiden maar tevens sterk verankerd bleef in het internationale netwerk van hervormingsgezinde wereldverbeteraars van rond de eeuwwisseling.

Londen als progressief brandpunt

Voor enthousiaste wereldverbeteraars leek het allemaal in Londen te gebeuren: daar kwamen de moderne ideeën en daadkrachtige oplossingen vandaan. En

² Zie voor de beschrijving van een aantal van deze activiteiten: Christianne Smit (red.), *Fatsoenlijk vertier. Deugdzaam ontspanning voor arbeiders na 1870* (Amsterdam 2008).

³ P.L. Tak, 'Een gelukke proef', *De Kroniek*, 3 maart 1895.

daar werd op gemeentelijk niveau een politiek bedreven die werk maakte van de sociale problemen. Geen wonder dus dat Nederlandse hervormingsgezinde mannen en vrouwen regelmatig bezoeken brachten aan de Britse hoofdstad. Een deel van de Nederlandse bezoekers kwam er uit hoofde van hun werk: Anton Kerdijk reisde af in zijn functie als directeur van de Rijkspostspaarbank, Jacques van Marken onderhield er contacten met de afnemers van zijn producten uit zijn gistfabriek. Carel Gerritsen en Leo Simons woonden zelfs een tijd in Londen.⁴ Maar de meeste belangstellenden staken het Kanaal over voor een gericht bezoek aan een bijeenkomst of instelling, waaronder opvallend vaak Toynbee Hall het doel was. Zo bezocht professor Oort Toynbee Hall naar eigen zeggen: 'To gain information [...] with a view to possible developments in Holland'.⁵ En wanneer Toynbee Hall niet het hoofddoel was, werd het centrum toch vaak met een bezoek vereerd: bijvoorbeeld door de bezoekers van het Trades Union Congress in 1888, waaronder acht Nederlanders, die er gezamenlijk een dag doorbrachten.

In het *Visitor's Book* in *Toynbee Hall* van de jaren 1890 zijn dan ook vele sporen van Nederlanders terug te vinden. Van Marken, Emilie Knappert en Johanna ter Meulen zetten er hun handtekening; Mietje Rutgers en Martina Kramers kwamen volgens eigen schrijven uit 'interest'. Maar ook zonder vermelding in het gastenboek brachten Nederlandse sociale voorvechters een bezoek, gezien de kennis van zaken waarmee zij over de doelstellingen en activiteiten berichtten. Onder hen waren op de voorgrond tredende personen als Kerdijk en Gerritsen, maar ook Floor Wibaut, Aletta Jacobs, Willem van der Vlucht, Louise Went, Baltus Pekelharing en Rindert van Zinderen Bakker: zij allen reisden aan het eind van de negentiende eeuw naar Londen en schreven of spraken vervolgens met veel enthousiasme over de werkzaamheden in Toynbee Hall.

Deze Nederlandse bezoekers waren zeker niet de enige buitenlandse belangstellenden: in het gastenboek van Toynbee Hall zetten vertegenwoordigers van vele nationaliteiten hun handtekening. Ze waren vooral afkomstig uit West-Europese landen en de Verenigde Staten, maar er kwamen ook bezoekers uit verder weggelegen delen van de wereld: Japan, Rusland, Australië en Zuid-Afrika. Dankzij periodieken, ooggetuigenverslagen, tentoonstellingen en persoonlijke contacten waren zij goed op de hoogte van het bestaan van het centrum. Tevens vermeldde de populaire Baedeker-reisgids voor Londen het rond de eeuwwisseling als de moeite van het bezoeken waard, en gaf een beschrijving van de vele activiteiten.⁶ De bezoekers hadden het bestaan van het centrum

4 Zie voor Kerdijk: B.H. Pekelharing, 'Mr A. Kerdijk', in: *Mannen en vrouwen van beteekenis in onze dagen. Levensschetsen en portretten bijeengebracht door Mr. J. Kalff jr.* XXXVI (Haarlem 1906) 247-304. Zie voor Gerritsen: <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/gerritsen.html>. Zie voor Simons: L. Simons, 'Toen "Ons Huis" gesticht werd - 1892-1911', *Volksontwikkeling* 13 (1931-1932), 283-292. Zie voor Van Marken: M.A. van der Meer, *Wonen in het Agnetapark*. Ongepubliceerde scriptie (Open Universiteit 1996) 40-41.

5 London Metropolitan Archives. Toynbee Hall Papers. Visitors Book 1885-1927.

6 *Baedekers London and its environs* (Leipzig 1898).

Afb. 1 Arnold Toynbee (1852-1883). Bron: Asa Briggs en Anne Macartney, Toynbee Hall. The first hundred years (Londen e.a. 1984).]

ook uit fictionele beschrijvingen kunnen halen, want zelfs in romans speelde het uitoefenen van Toynbee werk, veelal aangeprezen als oplossing voor het ledig bestaan van vrouwen uit de hogere klassen, een rol.⁷ Blijkbaar viel het Londense initiatief in vruchtbare aarde: velen hadden er een reis voor over en publiceerden na hun bezoek hun persoonlijke bevindingen.

De inspiratie voor de binnen- en buitenlandse bezoekers van Toynbee Hall heerste al langer in East End. De eerste stappen waren genomen door bezielde individuen: studenten die tijdelijk in de achterbuurten van Londen gingen wonen om met eigen ogen de ellende te aanschouwen én waar mogelijk oplossingen te bieden. Van oudsher boog de kerk zich over sociale ellende. Midden jaren 1870 kwamen vertegenwoordigers van beide groepen in contact met elkaar, waarbij Samuel Barnett, kanunnik van de parochie Whitechapel, en Arnold Toynbee [afb. 1], student en later medewerker van de universiteit Oxford, een hoofdrol zouden spelen. Beiden zetten zich toen al actief in om de omstandigheden van de arbeiders in East End te verbeteren, maar hun nauwe samenwerking zou grote gevolgen krijgen. In 1883 stelden ze in verschillende lezingen

7 Christianne Smit, "Ons aller plicht om de menscheid te helpen (The duty of us all to help mankind)": literary representation of Toynbee-work in the Netherlands around 1900', in: Mary Kemperink en Onno van Nijf (ed.), *Vision in Text and Image. The Cultural Turn in the Study of Arts* (Leuven 2008) 115-125.

voor om een zogenaamd *settlement* op te zetten: een gebouw waar studenten tijdelijk konden wonen en waar arbeiders en elite elkaar konden ontmoeten en van elkaar leren. In een toespraak voor een overwegend academisch publiek deed Arnold Toynbee de inwoners van de achterbuurten een schuldbekentenis en een voorspelling:

We – the middle classes, I mean, not merely the very rich – we have neglected you; instead of justice we have offered you charity, and instead of sympathy, we have offered you hard and unreal advice; but I think we are changing. If you would only believe it and trust us, I think that many of us would spend our lives in your service.

Daarbij koppelde Toynbee schuldgevoel aan daadkracht toen hij zijn belofte toelichtte:

You have – I say it clearly and advisedly – you have to forgive us, for we have wronged you; we have sinned against you grievously – not knowing always; but still we have sinned, and let us confess it; but if you will forgive us – nay, whether you will forgive us or not – we will serve you, we will devote our lives to your service, and we cannot do more.⁸

In eerste instantie zou deze toewijding volgens Toynbee gericht moeten zijn op materiële verbetering, maar hij waarschuwde de arbeiders wel dat materie alleen niet voldoende was om hun leven te verbeteren. De hulp zou zelfs tevergeefs blijken te zijn wanneer het niet vergezeld zou gaan van onderling respect en grote idealen.⁹

Terwijl er druk werd gewerkt aan de realisering van het *settlement*-idee en er aan Commercial Road een imposant gebouw verrees, legde Samuel Barnett eind 1883 in een lezing in Oxford uit wat nu eigenlijk de bedoeling was. Hij richtte zich daarbij meer op de toekomstige hulptroepen dan op de arbeiders. Een verbetering van de leefomstandigheden van de armen zou niet moeten worden overgelaten aan anonieme gemeentelijke of particuliere instanties, maar men zou zelf actie moeten ondernemen. Volgens Barnett werd er te vaak passief verzucht dat er iets moest gebeuren, terwijl de vraag ‘What can I do?’ centraal zou moeten staan. Gelukkig gebeurde dat al regelmatig, vandaar dat de *settlement* nu werd opgebouwd. Daar verwachtte hij dan ook veel van: ‘A settlement enables men to *live within sight of the poor*. Many a young man would be saved from selfishness if he were allowed at once to translate feeling into action. [...] He who has, even for a month, shared the life of the poor can never again rest in his old thoughts.’ Juist het inzetten van het gevoel, de persoonlijke betrokkenheid, maakte dit initiatief volgens Barnett zo bijzonder: ‘Many have been the schemes of reform I have known, but, out of eleven years’ expe-

8 Geciteerd in: Gertrude Himmelfarb, *Poverty and compassion. The moral imagination of the late Victorians* (New York 1991) 235.

9 Ibidem.

rience, I would say that none touches the root of the evil which does not *bring helper and helped into friendly relations*.¹⁰ In het gebouw dat op dat moment verrees zouden die vriendschappelijke relatie en actieve opstelling dan ook centraal komen te staan.

Toynbee Hall, Londen

Op kerstavond 1884 kon de eerste *settlement* in Londen geopend worden. Dit werd vernoemd naar Arnold Toynbee, die zich al jaren persoonlijk had ingezet voor de arbeiders in East End en die de universiteitsgemeenschap had uitgedaagd om zijn voorbeeld te volgen. De realisatie van de *settlement* zou hij zelf niet meemaken: hij stierf in maart 1883 op dertigjarige leeftijd aan de gevolgen van tbc, een ziekte die hij waarschijnlijk had opgelopen in de achterbuurten waar hij zich voor inzette. Voor Barnett betekende de dood van Toynbee een groot verlies: niet alleen van een vriend, maar ook van een goed contact met Oxford. Maar juist door zijn vroege dood groeide Toynbee uit tot een ware icoon van het nieuwe sociaal werk: door zijn leven te geven had hij de ultieme persoonlijke betrokkenheid en overgave betoond die zo centraal stond. Als “apostel” van het mee-lijden met de armen bereikte Toynbee in hervormingsgezinde kringen bijkans de status van een heilige.¹¹ In ieder geval hoefde Barnett niet lang na te denken over een naam voor het *settlement*gebouw waar hij als ‘warden’ jarenlang een prominente rol zou spelen. En het sociaal werk dat naar Arnold Toynbee werd vernoemd zou in vele landen een synoniem worden voor het overbruggen van de kloof tussen arm en rijk middels een actieve, persoonlijke inzet van de elite.

In het woongedeelte van Toynbee Hall konden studenten en andere geïnteresseerden zich voor kortere of langere tijd vestigen als *resident*. Van hen werd verwacht dat ze een substantieel deel van hun tijd zouden besteden aan het leggen van contacten met de buurtbewoners. Dat kon zijn door ’s avonds met een arbeider te schaken in de gemeenschappelijke huiskamer, door de bibliotheek te beheren, door cursussen op te zetten en te leiden, door de buurtkinderen een dag mee naar buiten te nemen of door arbeiders op de thee te nodigen in hun persoonlijke vertrekken. Zo ontstond midden in East End een centrum waar gezamenlijk Shakespeare en Dante werd gelezen, discussies werden gevoerd in een zogenaamd ‘Smoking Parliament’, talencursussen werden gegeven, een koor en toneelgezelschap ontstond en getennist kon worden op de tennisbaan die aan de achterzijde van het gebouw was aangelegd.¹² In een gemiddelde week

10 Geciteerd in: Appendix A: ‘Settlements of university men in great towns’ (paper read by the rev. S.A. Barnett at St. John’s, Oxford, on 17th November 1883, and published in 1884 at Oxford by the Chronicle Company) in: J.A.R. Pimlott, *Toynbee Hall. Fifty years of social progress* (Londen 1935) 266-272.

11 Alon Kadish, *Apostle Arnold. The life and death of Arnold Toynbee 1852-1883* (Z.p. 1986). Een mooi voorbeeld van een ‘heiligverklaring’ van Toynbee in: J.J. Mallon, *The story of Toynbee Hall*. Reprint from Social Service Review (January 1939).

12 Toynbee Hall bestaat nog steeds. Het is nog steeds een sociaal buurtcentrum waar veel wordt on-

in 1887 hield men er zo'n 10 lezingen, 35 cursussen, een concert en een debatavond, terwijl de literatuur werd geëerd met 9 verschillende leesgroepen en 2 literaire clubs.¹³

De problemen die juist in de achterbuurten van de grote steden alomtegenwoordig waren – overbevolking, werkloosheid, armoede, zedeloosheid, gebrekkige hygiëne en een tekort aan licht, lucht en ruimte – werden ook vanuit Toynbee Hall aangepakt. De vaste studentbewoners en andere vrijwilligers pakten het wetenschappelijk aan door onderzoeken uit te voeren, misstanden aan te tonen en deze vervolgens publiekelijk aan te kaarten. Zo gebruikte de sociaal-wetenschappelijk onderzoeker Charles Booth Toynbee Hall als uitvalsbasis voor zijn grootschalige onderzoek naar *Life and Labour of the people of London* dat hij tussen 1889 en 1903 met een groep kundige medewerkers uitvoerde en dat in zeventien delen werd gepubliceerd.¹⁴ En het bleef niet bij geschriften: veel *residents* namen plaats in commissies, speelden een rol in gemeentelijke inspecties en beïnvloedden zo het lokale beleid. Daarbij zorgde de samenwerking met leden van politieke partijen en organisaties ervoor dat de politieke agenda goed bereikt werd en dat de lokale overheid werd gestimuleerd zich actief op het terrein van het welzijn te begeven. Socialisten als Keir Hardie en Annie Besant en het echtpaar Sidney en Beatrice Webb, boegbeelden van de socialistische invloedrijke *Fabian Society*, waren regelmatig te gast op Toynbee Hall, terwijl de ontwerpers van de Britse verzorgingsstaat William Beveridge en Clement Attlee er als student-*resident* een leerschool vonden.

De vrijwilligers van Toynbee Hall gingen de slechte invloeden van de stad ook tegen door de nadruk te leggen op het belang van natuur. In de stad zelf ijverden ze voor meer frisse lucht en visuele schoonheid door de aanleg van kinderspeelplaatsen en parken, veelal op de plaats van oude begraafplaatsen, en door het plaatsen van planten en bomen op lelijke plekken in de arbeidersbuurten.¹⁵ Wanneer de buurtkinderen een dagje 'naar buiten' trokken, serveerden vrienden of familie van de *residents* vaak een *high tea* voor hen op hun landgoed. Het lot van de bleekneusjes werd met de opening van Toynbee Hall zelfs nog grondiger aangepakt. Henrietta Barnett, die een zeer actieve rol voor en tijdens haar huwelijk met Samuel Barnett speelde en vele initiatieven initieerde, organiseerde in 1884 het Children's Country Holiday Fund. Al eerder werden op kleine schaal kinderen naar het platteland gestuurd, maar nu bundelde men de krachten en kon-

dernomen voor de nu overwegend Bengaalse buurtbewoners. Een deel van het gebouw is in de Tweede Wereldoorlog door een bom getroffen, maar de zalen waar de debatavonden en maaltijden werden gehouden, de bibliotheek en een deel van het woongedeelte zijn nog intact en in gebruik. Sinds een aantal jaar verblijven er ook weer studenten. De tennisbaan is nu een parkeerplaats.

13 Pimlott, *Toynbee Hall*, 74-75.

14 Zie voor meer informatie over het vernieuwend onderzoek van Booth: <http://booth.lse.ac.uk>.

15 Dit werd niet alleen door Toynbee Hall ondernomen, maar was een meer algemene trend. Zo was in Londen de sociaal hervormster Octavia Hill zeer actief in het groener maken van de stad, onder meer door de zogenaamde green belt om de stad heen te behouden. Ook zijn de initiatieven voor de oprichting van volkstuinen en de opkomst van natuurbeschermingsorganisaties onderdeel van deze trend. Zie o.m.: Andreas Stynen, "Vrienden van den grond." Natuur en arbeiderstuinen als wapens tegen moreel verval', in: Smit, *Fatsoenlijk vertier*, 123-155.

den duizenden kinderen 's zomers voor twee weken naar particulieren op het platteland gestuurd worden om aan te sterken. Behalve het opdoen van nieuwe krachten speelde ook hier het kweken van contact en onderling begrip een belangrijke rol, zoals Henrietta Barnett in het eerste jaaroverzicht van de organisatie meldde: 'But the Country Holiday Fund hopes to do more than merely to provide fresh air. It believes that by these visits new interests, new sympathies, new affections, are aroused, not only in London children, but in the country workers.'¹⁶ Het fonds werd een groot succes en sommige kinderen gingen er in korte tijd in gezondheid zozeer op vooruit dat ze volgens Henrietta Barnett na twee weken soms niet herkend werden door hun ouders. Toch leek de verandering in de geestelijke toestand van de kinderen haar het meest genoeg te doen. Twee jaar na de oprichting van het fonds concludeerde ze al dat de 'fresh ideas [are] of more value than the fresh air' voor de kinderen.¹⁷ Een jaar later bleek ook de andere partij te profiteren: 'the children gain much in knowlegde by being under the "wider sky," and acquire a taste for the simpler pleasures of country life. On the other hand, the country people learn more of the city wich was once thought to be paved with gold.'¹⁸ Hervormers in het buitenland – ook in Nederland – verwezen veelvuldig naar dit initiatief wanneer plannen werden gemaakt om kinderen naar het platteland te sturen.

Ook de volwassenen van Toynbee Hall trokken er op uit. Behalve picknicks met de arbeiders in de natuur rondom Londen werd in 1887 de Toynbee Travellers Club opgericht die buitenlandse reises organiseerde. De Travellers bereidden deze uitstapjes in Toynbee Hall grondig voor met een taalcursus en een toelichting op de cultuur van het te bezoeken land. In eerste instantie waren de reises alleen bereikbaar voor de studenten en de meer kapitaalkrachtige bezoekers van Toynbee Hall als onderwijzers en ambtenaren, maar rond de eeuwwisseling werd ook een arbeidersafdeling opgericht. Tijdens deze reizen verspreidde de Toynbee-gedachte zich actief en beschouwden de Travellers zich als een voorbeeld voor velen. In het mededelingenblad van Toynbee Hall, het *Toynbee Record*, werd telkens uitgebreid kond gedaan van alle belevenissen tijdens de reises en opgescheept over het voorbeeldig gedrag van de leden van de club: 'The joke will long be remembered that Toynbee Travellers were recognised because none crowded to the carriage window so as to exclude the view from fellow travellers.'¹⁹ De verruiming van de blik zorgde niet alleen voor nieuwe culturele ervaringen maar relativeerde tevens de eigen situatie. Tijdens een reis naar Italië bezochten de Travellers de achterbuurten van een stad, zoals in het verslag dat de leden over de reis schreven, stond te lezen. Daar vergaapten ze zich op dezelfde manier als menig buitenlands bezoeker in hun East End: 'One day we spent in "slumming." Oh! what slums!'²⁰ Ook dit initiatief om (buitenlandse)

16 *Children's Country Holiday Fund. Annual Report 1884* (London Metropolitan Archives).

17 *Children's Country Holiday Fund. Annual Report 1886* (London Metropolitan Archives).

18 *Children's Country Holiday Fund. Annual Report 1887* (London Metropolitan Archives).

19 *Toynbee Record* (April 1902).

20 Londen Metropolitan Archive. Toynbee Hall Papers. Toynbee Travellers Club Journal 1890. Zie

reisjes bereikbaar te maken voor de midden- en arbeidersklassen zou enthousiast worden gekopieerd en in Nederland vanaf begin jaren 1890 in verschillende lokale reisclubs resulteren. De oprichting van de landelijke Nederlandsche Reisvereniging was zelfs direct gestimuleerd door een van de reisleiders van Toynbee Hall, Thomas Okey, nadat de Nederlandse initiatiefnemer Maurits van Flier met hem had gesproken tijdens een bezoek aan Toynbee Hall.²¹

Het concept dat in Londen in Toynbee Hall in de praktijk werd gebracht werd geestdriftig nagevolgd. Door heel Londen verschenen *settlements*, deels kopieën van Toynbee Hall, deels met een afwijkende identiteit wanneer het alleen door vrouwelijke vrijwilligers of juist door mensen buiten de academische wereld werd geleid of een duidelijke christelijke signatuur had. Maar ook in andere Britse steden ontstonden gelijksoortige initiatieven en het duurde niet lang of het idee werd ook in andere landen in de praktijk gebracht. Op vele plaatsen zocht men tenslotte naar een demping van de sociale kloof en werkten hervormers en arbeiders aan het smeden van een nieuwe harmonie en een gemeenschap van onderling respect. Overal in de westerse wereld werden huizen in arbeidersbuurten opgericht waar vrijwilligers zich wijdden aan lering en vermaak voor de buurtbewoners, terwijl ze zelf kennis opdeden over de misstanden en ervaring in de bestrijding ervan. Of dat nu gebeurde om het eigen geweten te sussen, uit angst voor een te scheve maatschappelijke verdeling, uit christelijke naastenliefde of uit liberaal vooruitgangsoptimisme: het was de praktische vertaling van een ideaal dat velen aansprak en waar vrijwilligers en arbeiders zich met graagte aan committeerden. Zo ook in Nederland.

Britse inspiratie voor Nederland

Dankzij de verslagen van bezoekers over de ideologie en de activiteiten van Toynbee Hall raakten ook Nederlandse hervormingsgezinde mannen en vrouwen geestdriftig. Willem van der Vlucht, hoogleraar te Leiden, schreef enthousiast over zijn ervaringen in Toynbee Hall en legde de lezers van *De Gids* in 1892 uit wat er gebeurde en waarom: 'Het wordt toch bij toeneming, tot onder jongelieden van aanzienlijken huize, als eene eere schuld beschouwd van den "gentleman", één avond ten minste per week zich beschikbaar te stellen voor de arme bevolking van het "East-end".' De bewonderende Van der Vlucht schetste de activiteiten van die vrijwilligers van het Londense centrum in verheven woorden:

ook: Seth Koven, *Slumming. Sexual and social politics in Victorian London* (Princeton, Oxford 2004).
 21 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis. Archief Nederlandsche Reisvereniging. Zie ook: *Reisgenot. Orgaan van de Amsterdamsche Reisclub*. Jubileumnummer 1904-1929 (1929). Okey was een mandenmaker en autodidact. Zijn grote talent voor talen en zijn volharding in de zelfstudie, mede dankzij cursussen gevolgd in Toynbee Hall en conversaties met vluchtelingen van de Parijse Commune, resulteerden in een hoogleraarschap in de Italiaanse taal- en letterkunde aan de universiteit van Cambridge. Zie voor het opvallende verhaal van Okey: Thomas Okey, *A basketful of memories. An autobiographical sketch* (London, Toronto 1930).

Zij besteden hunnen vrijen tijd, zij maken hunne krachten en gaven, hunne kennis en scherpte van geest vrijwillig dienstbaar aan de verheffing der gezonkenen, de bestrijding van onverdiende armoede, het herstel van de éénheid huns volks, het behoud van maatschappelijken vrede. Zij buigen de stugheid, zij beschamen den argwaan, zij breken den wrok door geduld, door hulpvaardigheid, door broederzin.²²

Van der Vlucht pleitte dan ook voor navolging in Nederland en riep de studentenpopulatie op zich in te zetten voor de arbeiders in haar eigen stad. In eerste instantie gaven zij daar gehoor aan. Leidse studenten zetten een Volksleeszaal op en in Amsterdam richtten studenten de Vereeniging Leeskunst op, waarin ze samen met een groepje arbeiders literatuur lezen en bespraken. Ook een enkele medewerker van de universiteit ontplooidde reeds activiteiten in deze richting, zoals de econoom Coen Verrijn Stuart, die in Amsterdam een avondcursus in de staathuishoudkunde voor een groepje arbeiders was gestart. Uiteindelijk zou in Nederland het aandeel van leden van de academische wereld in het sociaal werk beperkt en kortstondig van aard zijn.²³

Gelukkig voelden zich, behalve bezielde studenten, voldoende hervormingsgezinde personen buiten de academische wereld aangesproken door het initiatief. Onderwijzers, ambtenaren, zakenmensen: een groeiende groep mannen uit de midden- en hogere klassen beschouwde de bestaande beschavingsactiviteiten als te filantropisch en passief en vroeg zich inderdaad af ‘wat zij zouden kunnen doen’. En de actieve, emotioneel betrokken inzet sprak niet alleen mannelijke hervormers aan, maar ook een groeiende groep, veelal ongehuwde, vrouwen.²⁴ In Nederlandse steden bewogen deze hervormingsgezinde mannen en vrouwen zich veelal in dezelfde kringen. Dit onderling contact zorgde voor hechte netwerken waar ruim uit geput kon worden wanneer een activiteit opgestart werd: de adreslijsten voor de circulaires met oproepen voor financiële ondersteuning of praktische hulp waren eenvoudig samen te stellen. Bij de oprichting van verschillende plaatselijke Toynbee-verenigingen zijn de persoonlijke netwerken dan ook eenvoudig te reconstrueren.

In Amsterdam leidden deze onderlinge verbanden tot de start van het Nederlandse Toynbee-werk, zelfs nog voordat Van der Vlucht zijn bevolgen oproep voor navolging van het Londense voorbeeld deed. Jacob Anton Tours werd in 1890 in zijn functie van bewaarschoolinspecteur voor de gemeente Amsterdam ontboden bij Pieter Wilhelm Janssen, de steenrijke mede-oprichter van de Deli Maatschappij, een tabakscultuurmaatschappij met een tabaksconcessie in Deli, in

22 W. van der Vlucht, ‘Toynbee-werk’, *De Gids* (1892) I, 92-122 en 285-310, cit. 119 en 285.

23 Zie voor een beschrijving van het aandeel van leden van de academische wereld in het Toynbee-werk in Nederland: Christianne Smit, “‘Hunne scherpte van geest vrijwillig dienstbaar aan de verheffing der gezonkenen’”. Toynbee-werk vanuit de universiteiten in Nederland”, in: L.J. Dorsman en P.J. Knegtmans (red.), *Stille wijkplaatsen? Politiek aan de Nederlandse universiteiten sedert 1876* (Hilversum 2006) 25-34.

24 Het waren niet alleen ongehuwde vrouwen die zich inzetten op sociaal terrein, zie: Christianne Smit, “‘Gij echtpaar, vol van deugd.’ Huwelijk en sociaal werk rond 1900’, *Tijdschrift voor Genderstudies* 10 (2007) I, 54-68.

het noordoosten van Sumatra. Janssen had de gewezen predikant Tours bij zich geroepen omdat hij een deel van zijn vermogen aan een goed doel in Amsterdam wilde besteden. In eerste instantie wilde Janssen, in navolging van een goedgeefse vriend, een bewaarschool financieren en daarom leek Tours hem de aangewezen persoon. Tours nam contact op met Helene Mercier, een sociaal-liberale feministe die zich in de landelijke hervormingsgezinde pers profileerde met artikelen over vooruitstrevende initiatieven, en besprak met haar de wens van Janssen.²⁵

Hoewel er geen aanwijzingen zijn dat Mercier ooit naar Londen is afgereisd, was ze goed bekend met de activiteiten die daar ontplooid werden. Uit haar geschriften sprak een grote kennis van de initiatieven die in het buitenland waren ondernomen. Onder meer in haar gedegen studie *Over arbeiderswoningen* uit 1887, waarin ze een scala aan woningbouwprojecten voor arbeiders in binnen- en buitenland beschreef en waar een grote hervormingszin uit sprak. Ook vertaalde ze regelmatig boeken en artikelen van buitenlandse hervormers en relateerde ze de in het buitenland ondernomen initiatieven veelal aan de situatie in het eigen land, waarop dan een oproep volgde om deze ook in Nederland te ontplooiën. Zo propageerde Mercier onvermoeibaar de ideeën en activiteiten van Octavia Hill, die onder meer een vriendelijk-afstandelijk *rentcollectors* systeem opzette dat eind jaren 1890 in Nederland werd geïntroduceerd door woninginspectrices die bij Hill stage hadden gelopen. Ook was Mercier vol bewondering voor het in 1887 geopende centrum voor kunst en nijverheid People's Palace, dat zich niet ver van Toynbee Hall in East End bevond. Ze vertaalde de roman van Walter Besant waarop het initiatief gebaseerd was, *All Sorts and Conditions of Men* (1882), en herschreef het in een feuilleton voor het *Sociaal Weekblad*.²⁶ Tevens vertaalde ze de studie van het echtpaar Barnett, *Practicable Socialism*, zodat het in 1890 als *Uitvoerbaar socialisme. Studiën over sociale hervorming* in Nederland in boekvorm verscheen. Het kon beschouwd worden als een praktische handleiding voor hervormers met zeer uiteenlopende adviezen: van stikstofvrije diëten tot het brengen van vreugde in het leven van de armen. Ook over Toynbee Hall boog Mercier zich middels geschriften van anderen. In een artikel in het *Sociaal Weekblad* in januari 1890 beschreef ze de wederwaardigheden van Arnold Toynbee en zijn trieste einde, maar ook op enthousiaste wijze de activiteiten die in Toynbee Hall werden ondernomen. Verheven eindigde ze het stuk door de hoop uit te spreken dat ze 'nog menigmaal het een en ander van deze zegenrijke wisselwerking tusschen wetenschap en werkelijkheid zal mededeelen.'²⁷

25 Zie voor meer informatie over Mercier: <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/mercier>.

26 *Sociaal Weekblad*, 13 september 1889 tot 26 oktober 1889. Het is het verhaal van de rijke Angela, die *undercover* in het East End een naaiatelier opzet. Ook laat ze een Palace of Delight bouwen, waar de bevolking van het East End elkaars gelijke is en kan genieten van schoonheid en plezier in een harmonieuze omgeving. Ze opent het gebouw aan de zijde van haar grote liefde Harry, die weliswaar een arbeider is, maar dankzij adoptie een elitaire opvoeding heeft gekregen en daarom volgens Besant toch bij Angela past. Het idee is aan Mile End Road in de praktijk gebracht maar was slechts kort een succes. Het is nu onderdeel van Queen Mary's College.

27 Helene Mercier, 'Arnold Toynbee', *Sociaal Weekblad*, 18 januari 1890.

Afb. 2 Kinderen van Ons Huis in Amsterdam trekken de natuur in. Bron: Mark Sorée en Marijke Snepvangers, *Ons Huis 100 jaar buurthuiswerk in Amsterdam* (Z.p.1992).

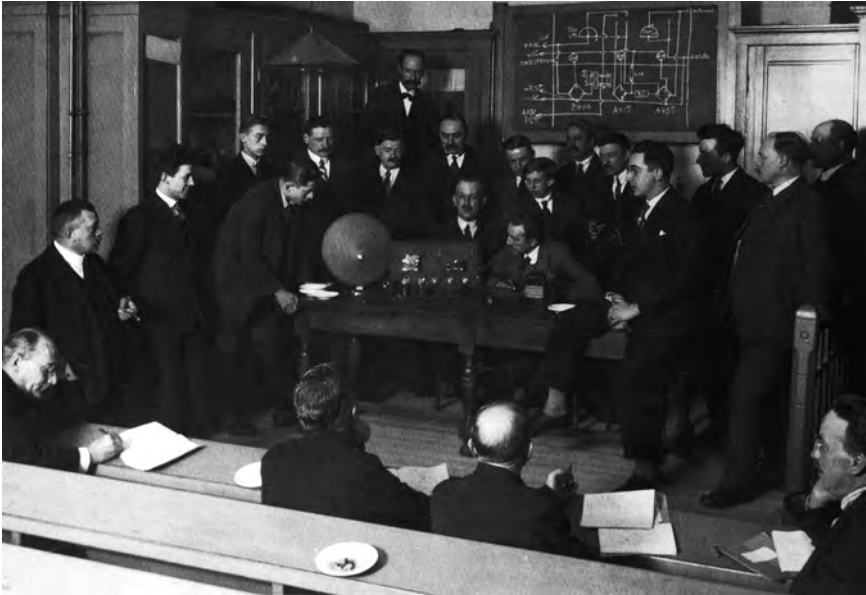
Het was dan ook geen wonder dat Mercier voorstander van een Nederlandse versie van Toynbee Hall was. Tours en Mercier besloten daarom dat ze Janssen een ander voorstel zouden doen, want, zoals Mercier stelde:

een huis voor volksontwikkeling, – een huis waar goedwillende mensen uit verschillende kringen der samenleving elkaar zullen ontmoeten, elkaar zullen kennen en waardeeren, samen strevend naar een hooger geestelijk peil voor de arbeidersklasse ... dat hebben we méér dan nodig!²⁸

Vanzelfsprekend hadden ze vooral Toynbee Hall voor ogen, maar de arbeidersclubs die door Ernest Gilon in Verviers in België waren opgericht vormde ook een inspiratiebron.²⁹ Ondanks het enthousiasme van Mercier en Tours was hun geldschieter in eerste instantie niet eenvoudig te overreden. Janssen zag

²⁸ C.P. van Asperen van der Velde, *Jordaan-berinningen. Ons Huis in de Jordaan* (Bussum [1943]) 7.

²⁹ Stadsarchief Amsterdam, Archief Vereniging Ons Huis. Inv. nr. 1211: *Levensbeschouwing van Tours*. Zie voor Gilon: Ernest Gilon, *Maatschappelijke nooden. De strijd om welvaart*. Vertaling door Mr. G. Keller Jr. (Amsterdam 1889). Behalve deze brochure zijn er weinig verwijzingen naar de initiatieven van Gilon te vinden.

Afb. 3 Lering en vermaak: de radioclub van Ons Huis in Amsterdam. Bron: Mark Sorée en Marijke Sneyvangers, *Ons Huis 100 jaar buurthuiswerk in Amsterdam* (Z.p. 1992).

zijn eigen rol liever anders en hield vast aan het idee van een bewaarschool, want: 'ik wil die lieve kindertjes met die blonde kopjes naar mij toe zien komen'.³⁰ Maar na tussenkomst van de zoon van Janssen, de vooruitstrevende Indiëkenner C.W. Janssen, verviel het idee van een bewaarschool definitief en besloten ze tot de bouw van 'een huis voor volksontwikkeling'.

Op 10 mei 1892 werd het gebouw aan de Rozenstraat in de Amsterdamse Jordaan ingewijd en kreeg het de naam Ons Huis, een naam die zo toepasselijk was dat Tours er naar eigen zeggen 'een trilling in de hersens' van kreeg.³¹ Al vroeg was besloten dat er geen inwonende vrijwilligers zouden komen. Ons Huis werd dus geen *settlement*, want de initiatiefnemers achtten de kloof tussen de klassen in de hoofdstad door de letterlijk geringe afstand tussen Jordanners en grachtenbewoners niet zo diep als in het uitgestrekte Londen. Mercier, Tours, de zoon van geldschietter Janssen en de socialisten G. van Duivenboden en A.H. Gerhard namen zitting in het eerste bestuur. Onder hun leiding breidde Ons Huis haar activiteiten gestaag uit. Net als in Toynbee Hall organiseerden vrijwilligers uit de midden- en hogere klassen cursussen, bijeenkomsten, kunstuitingen en uitstapjes voor de mannen, vrouwen en kinderen uit de omliggende Jordaan [afb. 2 en 3]. En net zoals in East End in Londen waren ook in Amsterdam de bezoekers van Ons Huis van gemêleerd pluimage: van straat-

³⁰ *Levensbeschouwing van Tours*.

³¹ *Ibidem*. Overigens bestaat het gebouw nog steeds: zie Rozenstraat 14 te Amsterdam.

schoffie tot geschoolde arbeider, van analfabete huisvrouw tot onderwijzer. Zolang ze bereid waren zich aan te passen aan de regels van Ons Huis en zich ontvankelijk opstelden voor de idealen en doelen – ontwikkeling, beschaving en harmonie – waren ze meer dan welkom. Het ontwikkelingsstreven kwam duidelijk naar voren in het refrein van het Toynbee-lied van Ons Huis: ‘Kennis is Macht en het Weten geeft Kracht, / Dat is de les, die het Leven ons bracht!’ Dit betekende overigens wel dat een deel van de buurtbewoners niet bereikt werd: men richtte zich voornamelijk op de ‘verbeterbaar’ geachte arbeider. Ook dat werd weer prachtig verwoord in hetzelfde lied: ‘In elken Mensch is een talent verborgen, / En voor wie wil, dien brengt het zegen aan. / Pak aan Uw werk, en zet op zij de zorgen, / Leer wat ge noodig hebt en ’t zal wel gaan.’³²

Verspreiding van het Toynbee-werk in Nederland

Nadat in Amsterdam het eerste huis voor Toynbee-werk was geopend sloeg het idee in heel Nederland aan. Op vele plaatsen streefden hervormingsgezinde mannen en vrouwen naar een toenadering tussen ‘meer en minder gegoeden’ omdat ‘eenerzijds de vruchten der beschaving zooveel mogelijk gemeengoed van allen moeten worden, en anderzijds toenadering tusschen meer en minder gegoeden, tusschen minder en meer ontwikkelden, moet worden gezocht’. Gehoopt werd dat dan de

onjuiste beoordeeling en [het] wederkeerig wantrouwen, wortelend in onbekendheid met elkanders leven en denken, plaats kunnen maken voor die onderlinge waardeering, die, als cement van gemeenschappelijk streven, voor de bevredigende oplossing van menig maatschappelijk vraagstuk onmisbaar is.³³

Zo stond het tenminste te lezen in de circulaire die in 1895 in Den Haag werd rondgestuurd ter promotie van de Haagse Toynbee-vereniging. Velen zullen daarmee hebben ingestemd.

Opvallend bij de verspreiding van het Toynbee-werk in Nederland was de ongelijkmatige verdeling over het land: hervormingsgezinde mannen en vrouwen zetten Toynbee-werk op in kleine plaatsen als Stiens, Mepel of Oostdongeradeel, terwijl er in een aantal grotere steden, waar logischerwijs meer reden bestond om de kloof tussen de klassen te dempen, geen sprake van was. Veelal nam een enkeling het initiatief, vaak iemand die het jarenlang droeg, wat echter betekende dat de boel inzakte wanneer de initiatiefnemer er mee stopte. Begrijpelijkerwijs verrees er niet overal een imposant gebouw. Soms kon men terecht in de lokalen van een andere organisatie of van een school, andere keren werd een groep gevormd die bijeenkwam in het huis van de ‘leider’, zoals het geval

32 Stadsarchief Amsterdam. Archief Vereniging Ons Huis. Inv.nr. 819.

33 *Circulaire 's Gravenhaagsche Toynbee-Vereeniging* (september 1895).

was bij het echtpaar Floor en Mathilde Wibaut in Middelburg.³⁴ Ook enkele hervormingsgezinde fabrikanten zoals Jacques van Marken en Coen Stork startten Toynbee-achtige clubs voor het personeel of organiseerden 'gezellige avondjes' voor het personeel én de directie om het onderling contact te bevorderen.³⁵

Samen met Ons Huis in Amsterdam werd het Volkshuis in Leiden toonaangevend voor het Toynbee-werk in Nederland. In Leiden, waar Van der Vlugt onder de universiteitspopulatie pleitte voor bekering tot het ideaal van Toynbee, droeg Emilie Knappert al snel het initiatief. Nadat ze een aantal jaar allerlei losse clubs in Leiden had opgezet en geleid, greep zij na een gift van H.L. Drucker voor de bouw van een Leids Ons Huis haar kans. In 1899 startte aan de Apothekersdijk het Volkshuis, waar Knappert jarenlang de drijvende kracht achter de diverse activiteiten zou zijn. En ook al waren die activiteiten overeenkomstig met die in Ons Huis in Amsterdam, het Leidse Volkshuis zou toch, vooral dankzij Knappert, een sterke eigen identiteit ontwikkelen.³⁶

Het was dan ook geen wonder dat Knappert het driedaags congres over maatschappelijk werk voorzat dat in juli 1898 tijdens de Nationale Tentoonstelling voor Vrouwenarbeid werd gehouden. In haar openingswoord hield zij de nagedachtenis aan Arnold Toynbee hoog:

Onder alle vormen van Maatschappelijk Werk is wat men Toynbeewerk noemt de meest verspreide, de meest naar voren tredende arbeid. Het spreekt wel van zelf dat wij in deze dagen het portret van Toynbee in onze congreszaal aanwezig wenschten, vooral echter zij in ons hart en ons hoofd zijn zuiver idealisme, zijn praktische zin, zijn echt één voelen met wat men het *volk* noemt. Moge zijn geest ook blijken uit onze debatten.³⁷

Tijdens het congres discussieerden hervormers over de voor- en nadelen van Toynbee-werk. Floor Wibaut, net lid geworden van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, kon niet meer achter de 'neutrale' aard van het Toynbee-werk staan. Ondanks zijn vroegere positieve beschrijvingen van zijn activiteiten in Middelburg, was hij nu tot de conclusie gekomen dat het Toynbee-werk zoals

34 *Jaarverslag van Vereeniging "Ons Huis" te Middelburg, 1896-1897*. Hierin prees Mathilde Wibaut de bijeenkomsten van 'haar' meisjesclub in eigen huis als volgt aan: 'Een club bij zich aan huis te houden heeft zeker veel voordeelen, men heeft veel meer bij de hand wat aangenaam is en nuttig (licht een piano, een tuin, boeken, platen enz.).'

35 Zie bijvoorbeeld: J.C. van Marken en F.G. Waller, *Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek. Instellingen in het belang van het personeel* (Leeuwarden [1890]).

36 Peter Otgaar en Jolanda Otgaar-van Schaik, *Met hart en ziel. Honderd jaar welzijnswerk in het Leidse Volkshuis 1899-1999* (Maarssen 1999). Zo zorgden Knapperts liefde voor bloemen voor een jaarlijks terugkerend lentefeest en werd er veel aandacht besteed aan een andere hobby van haar, sterren kijken. Ook zou Knappert de installatie van een telefoon in het Volkshuis hebben tegengehouden om het afzeggen door de vrijwilligers te bemoeilijken. Zie hiervoor: Henk Kramers, Jaak Slangen en Marius Vroegindewij, *Het Leidse Volkshuis 1890-1980. Geschiedenis van een stichting sociaal-kultureel werk* (Leiden 1982) 156.

37 *Besprekingen over Maatschappelijk Werk gehouden van 19-21 Juli 1898*. Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid (Amsterdam 1898) 3.

dat veelal gebezigd werd, zich te afstandelijk opstelde ten opzichte van de klas-senstrijd. De arbeider moest volgens Wibaut beter gesteund worden in zijn strijd.³⁸ Een ander kritisch geluid kwam van Mietje Rutgers-Hoitsema, die de organisatie van het Toynbee-werk te paternalistisch vond. Zij had in Rotterdam ervaring met een zogenaamde 'Buurtvereniging', dat zich volgens haar duidelijk onderscheidde van het gangbare Toynbee-werk: 'Het verschil wordt misschien het best aangeduid, wanneer ik Vereenigen als Ons Huis met aristocratische en Buurtverenigen met democratische republieken vergelijk.'³⁹ Het idee voor een buurtvereniging had Rutgers-Hoitsema opgedaan tijdens een bezoek aan Londen in november 1895, toen ze niet alleen Toynbee Hall had bezocht, maar ook sprak met de Amerikaan Stanton Coit, die in de Verenigde Staten bezig was een netwerk van *Neighbourhood Guilds* op te zetten. De te bevoogdende aanpak van de vrijwilligers van Toynbee Hall en de te kleine inbreng van de buurtbewoners had geleid tot de oprichting van deze meer 'democratische' vereniging.⁴⁰ De Rotterdamse Buurtvereniging die Rutgers-Hoitsema in 1895 hielp opzetten zou ironisch genoeg dankzij het succes van het Toynbee-werk in Rotterdam in 1909 worden opgeheven.⁴¹

Ondanks deze kritiek was de teneur tijdens het congres overwegend positief tegenover Toynbee-werk. Ook droeg het debat en de tentoonstelling, waar potentiële vrijwilligers zich op de hoogte konden laten stellen van de inhoud van het werk, zeker bij aan de verspreiding van de Toynbee-ideologie. Toen een jaar later de Opleidingsinrichting voor Socialen Arbeid - de latere School voor Maatschappelijk Werk - in Amsterdam werd geopend, vormde het Toynbee-werk een belangrijke studierichting. Daarmee ging een van de wensen van Helene Mercier, betere opleidingen en beroepsmogelijkheden voor vrouwen, in vervulling.

Contacten met het buitenland

Hoewel in mindere mate dan het Britse voorbeeld, stelden buitenstaanders belang in het Nederlandse Toynbee-werk. Niet alleen verspreidde het ideaal zich over ongeveer veertig verschillende verenigen door heel Nederland, ook hervormers uit het buitenland toonden belangstelling. Het kwam zelfs in de

³⁸ Ibidem, 4-26.

³⁹ Ibidem, 27-53, cit. 50. Zie voor de bijzondere positie van Mietje Rutgers-Hoitsema in de socialistische én de feministische beweging: Christianne Smit, *Maria W.H. Rutgers-Hoitsema (1847-1934). Een vrijgevochten vrouw in de eerste feministische golf*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie (Universiteit van Amsterdam 1995).

⁴⁰ Stanton Coit, *Buurtverenigen, een middel tot hervorming der maatschappij*. In opdracht der "Vereniging ter behartiging van de belangen der Vrouw", vertaald door M.G. Kramers (Rotterdam [1896]).

⁴¹ Gemeentearchief Rotterdam. Archief Vereniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw. Inv.nr. 14: Jaarverslagen van de Vereniging ter Behartiging van de Belangen der Vrouw, zie jaarverslag over 1909.

koloniën onder de aandacht toen Stella Zeehandelaar, een Amsterdamse Toynbee-werkster, er in een brief aan Raden Adjeng Kartini over schreef. Kartini, voorvechtster voor de uitbreiding van onderwijsmogelijkheden voor meisjes in Nederlands-Indië, was op de hoogte van het bestaan van Toynbee-werk en toonde zich zeer geïnteresseerd in de praktijk:

Ook heel erg graag zou ik meer van uwe Toynbee-avondjes willen vernemen [...] ik stel daar warm belang in. Zou u mij niet eens zoo'n Toynbee-avondje willen beschrijven? Ik verlang er werkelijk naar, wat meer van dezen arbeid van naastenliefde te vernemen, dan wat de dagbladen en tijdschriften me vluchtigjes er over vertellen.⁴²

Behalve middels schriftelijke informatie stelden buitenlandse geïnteresseerden zich op de hoogte door daadwerkelijk zelf een kijkje te nemen. Vooral Ons Huis in Amsterdam kreeg regelmatig buitenlandse bezoekers over de vloer en vermeldde dat telkens trots in het eigen orgaan, zeker wanneer het een exotisch bezoek betrof. De Russische Helene Ponomareff, voorzitter van de volksthehuizen in Kharkov, werd in oktober 1900 enthousiast verwelkomd. Voor haar plannen voor arbeiderscursussen, waarvoor ze financiële steun van onder meer de Tsaar ontving, bleek Ons Huis een lichtend voorbeeld.⁴³ Zes jaar later vermeldde het orgaan van Ons Huis voldaan dat er daadwerkelijk een 'Dom Nas' (Ons Huis) in Kharkov was opgericht, waar zich iedere zondag rond de duizend mensen verzamelden in de toneelzaal en waar naast verstellessen, een orkest en een mannenkoor, een bibliotheek en een eetzaal opgericht waren. Ook bestonden er plannen om voordrachten met lichtbeelden te gaan houden, maar daarvoor moest de Douma nog toestemming geven.⁴⁴

Ook de interesse van de firma Krupp, die zich actief inzette om een fabrieksgemeenschap te scheppen, werd met trots vermeld. Een beambte had zich niet alleen in de volksgebouwen in Londen en Berlijn op de hoogte gesteld, maar was ook naar Ons Huis in Amsterdam afgereisd. De correspondentie tussen de beambte van Krupp en de directeur van Ons Huis werd met graagte vermeld in het bulletin van Ons Huis.⁴⁵ Een hoogtepunt was ook het bezoek van de zus van Arnold Toynbee, die tijdens een reis door enkele Europese steden in 1906 ook Amsterdam aandeed. Volgens het verslag van Ons Huis was ze blij verrast toen ze de portretten van haar broer zag die in het gebouw aan de Rozenstraat hingen. Ook vond ze het 'splendid' om een jaarverslag te ontvangen, weliswaar niet van de Amsterdamse vereniging, maar van de Haagse Toynbee-vereniging; daar stond de familienaam en een portret van Arnold op vermeld.⁴⁶ Diezelfde

42 Raden Adjeng Kartini, *Door duisternis tot licht. Gedachten over en voor het Javaansche volk* (Semarang / Soerabaja / 's-Gravenhage 1911) 7. Brief van 25 mei 1899. Het antwoord van Zeehandelaar is onbekend. Helaas is mij ook niet bekend of er in Nederlands-Indië ooit Toynbee-werk is opgezet.

43 'Een bezoek aan "Ons Huis"', *Ons Huis. Centraal orgaan van het Ons Huis werk in Amsterdam*, 14 oktober 1900.

44 *Ibidem*, 1 april 1906.

45 *Ibidem*, 12 november 1899.

46 *Ibidem*, 1 november 1906.

Haagse vereniging deed in mei 1908 verslag van een bezoek van Samuel Barnett. Enigszins teleurgesteld vermeldde het jaarverslag dat Barnett noodgedwongen een rondleiding door lege lokalen had gekregen: in mei lagen de activiteiten stil. Men hoopte dan maar dat Barnett de jaarverslagen zou proberen te lezen en dan op zou merken dat: ‘al is “Ons Huis” alhier geen paleis als te Leiden en Amsterdam, niettemin veel nuttig werk daarin wordt verricht en dat Arnold Toynbee zich niet zoude schamen, dat zijn naam deel uitmaakt van den naam onzer vereeniging.’⁴⁷ Onduidelijk is of Barnett inderdaad teleurgesteld was over de stille boel in de lokalen, maar zijn commentaar in een brief aan zijn broer over de situatie in Nederland was weinig positief: ‘A land easy to travel on – easy to live on – easy to look on but so hard to wake.’⁴⁸

Toen de Toynbee Travellers Club in juni 1894 een toeristisch rondje Nederland deden, bezochten ze ook Ons Huis in Amsterdam, ‘an educational and social institution, whose principles are very similar to those of Toynbee Hall’. Ook zij bewonderden het portret van Arnold Toynbee, terwijl de directeur: ‘showed us over the building, and amongst other things we saw gymnastic exercises, dressmaking and singing classes, and a kitchen where cooking is taught.’⁴⁹ Maar toen de Club in 1908 nogmaals Nederland als bestemming uitkoos bracht men geen bezoek aan de zusterinstelling en beperkte de reis zich tot toeristische hoogtepunten. Opvallend genoeg bracht de Nederlandsche Reisvereniging, ontstaan vanuit de Haagse Toynbee-vereniging en naar eigen zeggen met de ‘Toynbee-gedachte’ hoog in het vaandel, tijdens een reisje naar Londen ook geen bezoek aan Toynbee Hall. Men ging weliswaar uit ‘slumming’, maar de achterbuurten werden slechts met sensationele achterdocht bekeken. En juist over de buurt waar Toynbee Hall middenin lag, vermeldde het verslag: ‘In deze achterbuurt moet het niet pluis wezen. Alleen pleegzusters hebben den moed, daar ongewapend te verschijnen’.⁵⁰

Reizend idee

Toynbee Hall in Londen leek voor vele hervormers het perfecte antwoord op hun zoektocht naar harmonie. Het idee voor deze manier van arbeidsverheffing kon zich vooral zo goed verspreiden omdat de sociale ellende in de arbeidersbuurten op veel plaatsen zeer vergelijkbaar was. Het initiatief in Londen bundelde de voorwaarden om zich op een praktische manier persoonlijk in te zetten voor de bouw aan de nieuwe gedroomde gemeenschap. Zonder de maatschappij fundamenteel te veranderen, beloofde dit initiatief op kleine schaal verbeteringen en vooruitgang voor arbeiders en hervormers. En die klei-

47 ‘s Gravenhaagsche Toynbee-Vereeniging “Ons Huis”. Dertiende jaarverslag 1907-1908, 7.

48 London Metropolitan Archives. Barnett Papers. Brief van Samuel Barnett aan broer Frank Barnett van 12 mei 1908.

49 *Toynbee Record*. Juni 1894.

50 *Reizen en trekken. Orgaan van de Nederlandsche Reisvereniging*, 15 mei 1909.

ne schaal behoefde geen belemmering te zijn voor ingrijpende hervormingen – dat bleek wel uit de wereldwijde navolging van het initiatief. De praktische vertaling van het sociale ideaal in Toynbee Hall betekende dat het een centrum met grote aantrekkingskracht werd dat het oog van vele sociale hervormers op zich vestigde. Door de relatief eenvoudige bereikbaarheid konden velen op de plek zelf inspiratie opdoen. Dankzij alle aandacht, op papier en vooral ook persoonlijk via een groeiend internationaal netwerk van hervormers, verspreidde het Toynbee-werk zich tot ver buiten Groot-Brittannië. En wanneer bezoekers van Toynbee Hall het initiatief naar het eigen land overbrachten, werden zij op hun beurt dragers van het idee en de opgerichte centra op hun beurt inspiratiebron voor bezoekers. En al paste men het initiatief overal aan de lokale omstandigheden aan, het bleef toch herkenbaar door het achterliggende, universele ideaal: het samenwerken aan de vorming van een harmonieuze wereld zonder al te grote klassenverschillen.

Dat Ons Huis in Amsterdam zich bewust bleef van haar wortels bleek wel uit het laatste couplet van het Ons Huislied, waarin het ideaal en het offer van Arnold Toynbee als voorbeeld werden gesteld:

De *Domheid* doodt, – en *Leeren* is het Leven,
 Verbroedering der standen: hoogste doel!
 Heeft Toynbee zich geheel daaraan gegeven,
 O, tint'le ook in ons dat hoog gevoel!
 Kennis is Macht en het Weten geeft Kracht, –
 Zoo word' de Menschheid tot Eénheid gebracht!⁵¹

De Nederlandse hervormers bleven schatplichtig aan de Britse oorsprong, maar hun zelfvertrouwen over de Nederlandse variant groeide. En zo kon het gebeuren dat Arnold Kerdijk, na een van zijn bezoeken aan Toynbee Hall, het aandurfde om het Britse origineel te vergelijken met de Amsterdamse kopie. Hij was in Londen niet alleen geschrokken van de vuile lokalen en de kale ruimtes, maar ook van het grove taalgebruik tijdens de debatavonden. Voor hem bleek Ons Huis superieur: daar werden de geneugten voor de arbeiders middels de weldadige hand der Toynbee-beweging beter bevorderd dan in Londen. De leiders van Toynbee Hall zouden volgens hem zelfs wat kunnen leren van het Amsterdamse Ons Huis.⁵²

*Christianne Smit, Instituut voor Geschiedenis, Drift 10, 3512 BS Utrecht
 Christianne.Smit@let.uu.nl*

⁵¹ Stadsarchief Amsterdam. Archief Vereniging Ons Huis. Inv.nr. 819.

⁵² *Sociaal Weekblad*, 8 juni 1895.